

YASHIL IQTISODIYOT SHAROITIDA BAHO TIZIMINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Roziqov Jalil Jalolovich

Audit kafedrası katta o'qituvchisi
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

Annotatsiya

Mazkur maqolada yashil iqtisodiyot sharoitida baho tizimini shakllantirishning iqtisodiy va ijtimoiy asoslari tahlil qilingan. Baho tizimining bozor mexanizmlariga moslashuvi, ijtimoiy xizmatlar va ekologik ahamiyatli sohalarda narx belgilash tamoyillari yoritilgan. Shuningdek, markazlashtirilgan va bozor baholari o'rtasidagi farqlar, narx nazorati va monopoliyaga qarshi vositalar kontekstida baholash mezonlari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, baho tizimi, bozor nazorati, ijtimoiy xizmatlar, narx siyosati, mahalliy ishlab chiqaruvchi.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы формирования ценовой системы в условиях «зелёной» экономики. Освещаются аспекты перехода от централизованного ценообразования к рыночным механизмам, а также принципы установления тарифов на социально значимые и экологически важные услуги. Также анализируются меры ценового регулирования, антимонопольные инструменты и поддержка местных производителей.

Ключевые слова: зелёная экономика, ценовая система, рыночный контроль, социальные услуги, ценовая политика, местные производители.

Abstract

This article analyzes the formation of a pricing system within the context of the green economy. It discusses the transition from centralized pricing to market-based mechanisms, particularly in the context of socially important and environmentally sensitive services. The study also reviews state price regulation tools, anti-monopoly mechanisms, and measures to support local producers.

Keywords: green economy, pricing system, market regulation, social services, price policy, local producers.

Yashil iqtisodiyot, ekologik barqarorlikni saqlagan holda ijtimoiy yo'naltirilgan ishlab chiqarish mahsulotlariga va soha xizmatlariga aholi ehtiyojlarini qondirib borish tushuniladi. Bu vazifalarni baho tizimi orqali amalga oshirish, yashil marketing asosini tashkil qiladi

Ijtimoiy mehnat taqsimoti tufayli iqtisodiyot tarmoqlari o'rtasida tovar almashinuvi va shuningdek, tarmoqlararo xizmat ko'rsatish amalga oshiriladi. Bu katta iqtisodiy jarayonni boshqarish esa davlat zimmasiga to'g'ri keladi. Har bir davlat, iqtisodiyotning direktiv rejalari va ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirishda, davlat boshqaruvida shakllantirilgan iqtisodni boshqarish tizimidan foydalanadi. Bularga soliq tizimi, moliya va kredit tizimi va shuningdek, baho tizimi kiradi.

Bu jarayon bozor iqtisodiyoti mezonlarida qanday shakllantirilishi kerak:

- birinchidan, ishlab chiqarish tarmoqlarining ixtisoslashgan sohalari inobatga olinishi kerak;

- ikkinchidan, tarmoqlararo iqtisodiy aloqalarda ustuvor yo'nalishlarga baho tizimi orqali ta'sir etish; va nihoyat,

- ichki va tashqi bozor munosabatlarini va muvozanatlarini barqarorlashtirib turish nuqtai nazaridan va shuningdek, davlat byudjeti daromadlarining bir maromda byudjetga tushib turishi va dotatsiya bilan ishlaydigan sohalarni yil davomida mablag' bilan ta'minlab turish prinsipida baho tizimini vujudga keltirish.

O'zbekiston Respublikasining hozirgi iqtisodiy rivojlanishi davrida baho tizimining markazlashtirilgan tizimdan bozor iqtisodiyotiga mos baho tizimiga o'tayotganligiga guvoh bo'lamiz. Markazlashtirilgan boshqaruvda qaror topgan baho tizimi yuqorida keltirilgan tamoyillardan tashqari, moddiy va moliyaviy resurslarning markazlashgan usulda taqsimlanishiga va shuningdek, oldindan belgilab qo'yilgan baho va tariflarga asosan tashkil etilgan edi. Resurslarni markazdan turib taqsimlash va turli mahsulot, ish va xizmatlarga oldindan baho belgilab qo'yilishi ba'zi iqtisodiy regionlarning ehtiyojlarini to'liq hisobga olmagan holda moddiy va tabiiy resurslarning noto'g'ri taqsimlanishiga, ya'ni ortiqcha moddiy resurslar to'plangan regionlarda bu mahsulotlar – qiymat jihatidan qadrsizlanishiga sabab bo'lardi. Bu mahsulotlarga ehtiyoji katta bo'lgan boshqa regionlarda esa, haqiqatda bu tovarlar bahosining asossiz o'sishiga, yoki qog'ozda belgilangan bahosi turgan holda mahsulot tanqisligiga olib kelardi.

Baho tizimini markazdan turib boshqarishning salbiy oqibatlaridan yana biri shu ediki, oldindan belgilangan baholar davriy xarakterga ega bo'lib, besh yilliklar, ba'zan esa o'n yilliklarga mo'ljallangan bo'ladi. Ishlab chiqarish qonuniyatlaridan bizga ma'lumki jamiyatning ehtiyoji turli tovar va xizmatlarga va ularning sifatiga nisbatan tez – tez o'zgarib turadi, — bu baho darajasiga ta'sir etuvchi birinchi omildir. Ikkinchi omil, — jamiyat ehtiyojini qondirish uchun ishlab chiqarish vositalari va texnologiyalarini takomillashtirib borish shartidir, jumladan:

- ishlab chiqarish vositalarining eskirib borishi — ularni yangilab borishni;
- ishlovchilar malakasini oshib borish va yangi mehnat resurslariga bo'lgan talabni qondirib turish esa, doimiy ravishda ishlab chiqarish sharoitlarini yaxshilab borishni talab qiladi. Bular ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatining doimiy ravishda o'zgarib turishiga olib keladi.

Oldindan, qat'iy belgilangan baholar esa ishlab chiqarishdagi bu tabiiy o'zgarishlarni o'zida to'liq aks ettira olmaydi. Aksincha, iqtisodiy samaradorligi yuqori bo'lgan, biroq oldindan belgilangan baholarda nisbatan kam realizatsiya qiymatiga ega bo'lgan ishlab chiqarish iste'moliga mo'ljallangan tovarlar va ilg'or texnologiyalar xalq xo'jaligida keng tarqalmasdan omma iste'moli va e'tirofidan chetlashishiga olib keladi.

Bozor iqtisodiyotiga yo'nalgan baho tizimida esa, talab va taklifdan kelib chiqib, bozor subyektlari orqali tovar mahsulotga ehtiyojlarni qondirish darajasi inobatga olinib, ularning zaxiralari shakllantiriladi. Shu tartibda asosiy tur tovarlar bo'yicha baho tizimi shakllantiriladi.

Bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan stixiyali baho o'zgarishlari davlat tomonidan boshqarib turilishi shart. Bunday iqtisodiyot madaniylashtirilgan yoki o'zlashtirilgan bozor deyiladi. O'zlashtirilgan bozor iqtisodiyotiga xos bo'lgan baho tizimi shundan iboratki, amal qilib kelgan baho tizimi bozor munosabatlariga moslashtirilib bosqichma – bosqich isloh qilib boriladi.

Hududlarning turli tovarlarga bo'lgan ehtiyojini o'rganish va ta'minotini amalga oshirish ulgurji savdo tarmoqlari zimmasiga yuklanadi. Buning uchun tovarlar ta'minotini yo'lga qo'yish, — ulgurji savdo korxonalarini hududlar bo'yicha joylashishlarini tashkiliy ravishda tartibga solib turishni taqozo qiladi.

Aholini ijtimoiy himoya qilish va ulgurji savdoda raqobat muhitini tarkib toptirish uchun, monopol mavqega ega ulgurji savdo tarmoqlarida baho darajasini chegaralovchi mexanizmlarni shakllantirish maqsadga muvofiq. Shuningdek, “rentabellik — sof foyda miqdorini ishlab chiqariladigan tovarga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish xarajatlari summasiga bo'lish yo'li bilan hisoblab chiqiladigan korxona faoliyatining foydalilik nisbiy ko'rsatkichi” narxlarga faol ta'sir etuvchi omil hisoblanadi. [2]

Narxlarni chegaralash uchun ulgurji savdoda savdo ustamasini yoki tovar ishlab chiqaruvchilarda faoliyat rentabelligini chegaralash, chegaradan yuqori savdo ustamasi va rentabellikni progressiv o'sib boruvchi soliqlarga tortish, baho darajasini ijtimoiy ahamiyatga ega tovarlar bo'yicha chegaralash imkonini beradi.

“Agar ish xizmatlari uning o'rnini bosuvchi ish xizmatlari uchun belgilangan narxlarning o'rtacha qiymatidan 10%dan ziyodga oshsa, monopol yuqori narx deb hisoblanadi. Xizmatlarning monopol past narxi xizmat ko'rsatish uchun zarur xarajatlar qiymatini qoplamaydigan va foyda olishni ko'zda tutmaydigan narx hisoblanadi” [3]. Monopol mavqega ega korxonalar xizmatiga shu ikki mezon o'rtasida narx belgilash me'yoriy hujjatlarda tavsiya qilinadi.

Har bir hududning ish va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish uchun, xizmat ko'rsatuvchi sohalar infratuzilmasini shakllantirishni taqozo qiladi va yuqorida keltirilgan tamoyillar bo'yicha ijtimoiy va ekologik ahamiyat kasb etadigan ta'riflarda aholiga pulli xizmat ko'rsatishni yo'lga qo'yish zarur.

Xususan, atrof – muhit tozaligini saqlovchi, obodonlashtiruvchi va ichki yo'llar ekspluatatsiyasi bilan shug'ullanuvchi tuzilmalar xizmati jamoatga yoki hududga ko'rsatilgan xizmat usulida amalga oshiriladi, ya'ni ijtimoiy iste'mol qiymatiga ega xizmat turlariga kiradi. Bunday tuzilmalar odatda mahalliy byudjet yoki maqsadli tushumlar hisobiga moliyalashtiriladi. Korxonalar ko'rsatgan ish va xizmatlar smeta baholarida yoki xizmat tariflarida baholanib, mahalliy hokimiyat vakolat bergan buyurtmachi tomonidan to'lovga qabul qilinadi.

Ijtimoiy xizmat turlarining baholarini shakllantirish – ko'rsatilgan xizmatlar xarajatlarini qoplash va sohani rivojlantirishni moliyalashtirish mezonlarida belgilanishi maqsadga muvofiq. Hududga ijtimoiy (ommaviy) xizmat ko'rsatish qaysidir ma'noda qat'iy xizmat va qat'iy baho (tarif) muhitini yuzaga keltiradi. Buning orqasida boqimandalik va moliyaviy resurslarni o'zlashtirish qusurlari yuzaga kelishi mumkin. Bunday salbiy oqibatlarining oldini olish uchun iqtisodiy ta'sir choralarini

ishlab chiqishga to'g'ri keladi. Bu mexanizm har bir korxonada va har bir xizmat turini bajarishda o'ziga xos xususiyatlar bilan joylarda joriy qilinishi lozim. Masalan, obodonlashtiriladigan hududlar qarovini xodimlar javobgarligi ostida taqsimlash, shuningdek texnik xizmat ko'rsatuvchi texnika va mexanizmlarni javobgarlik mezonlarida hududlar bo'yicha joylashtirish va h. k.

Chegaralanmagan tovar oqimi sharoitida ichki bozor ishlab chiqaruvchilari va iste'molchilarining davlat tomonidan tashqi savdo intervensiyasidan himoya qilinishi, — ijtimoiy yo'naltirilgan baho tizimining ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Bunda davlat (jamoat) savdo shoxobchalari ichki bozorlarda kamchil tovarlar zaxiralarini va baholarini barqaror saqlab turish tushuniladi. Bunda, qimmat bahoda ichki bozorga kirib keladigan kamchil tovarlarni davlat (jamoat) savdo shoxobchalari orqali pasaytirilgan narxlarda sotish orqali iste'molchilar ijtimoiy himoyaga olinadi. Mavsumiy yoki tabiiy noqulayliklar tufayli kamchillashgan mahalliy tovarlar o'rniga chetdan kirib kelgan arzon tovarlarni jamoat savdo shoxobchalarida zaxiralab, oshirilgan narxlarda sotish bilan esa, mahalliy ishlab chiqaruvchilar davlat tomonidan baho tizimi orqali qo'llab – quvvatlanadi. Baho tizimi orqali mahalliy ishlab chiqaruvchilarni davlat tomonidan qo'llab – quvvatlash shuningdek, me'yoriy hujjatlarni takomillashtirib borish orqali amalga oshiriladi. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 21.08.2020-yildagi “Mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida” PQ-4812-son Qarorida “davlat xaridlaridagi ishtiroki vaqtinchalik taqiqlangan va chegaralangan, xorijda ishlab chiqarilgan tovarlar, shuningdek, xorijiy shaxslar tomonidan bajariladigan ishlarning (xizmatlarning) ro'yxatiga kiritilmagan mahsulotlar bo'yicha tender (tanlov) ishtirokchilari takliflarini baholashda xalqaro tajribaga muvofiq mahalliy ishlab chiqarilgan tovarlarga nisbatan import tovarlarining DDP (O'zbekiston) narxidan 15 foizdan ko'p bo'lmagan miqdorda preferensiya beriladi. Bunda korporativ buyurtmachilar tomonidan tijorat maqsadlarida qayta sotish yoki shu maqsadlarda tovarlardan ishlab chiqarishda foydalanish uchun amalga oshiriladigan davlat xaridlarida preferensiyalar qo'llanmaydi” [1].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining.2020-yil 21-avgust PQ-4812-son “Mahalliy ishlab chiqaruvchilarni qo'llab-quvvatlashga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida” Qarori <https://lex.uz/docs/-4964633>
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 29-dekabr 722-son “Narxlari davlat tomonidan tartibga solinishi lozim bo'lgan tovarlar narxlarining (tariflarining) shakllanishi hamda qo'llanilishini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi Qarori <https://lex.uz/docs/-6770769>
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 01-may 256-son “Tovar va moliya bozorlarida monopoliyaga qarshi tartibga solishga doir normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida”gi Qarori <https://lex.uz/docs/6907023>